

גרירות בלשון חז"ל

ידועה היא התופעה הלשונית, אשר בה משפיעה מלה על חברתה הנמצאת בסמוך לה, וגורמת בה לשינוי מורפולוגי: במין, במספר, ביידוע וכו'. תופעה זו קראוה חכמי הלשון **גרירה** או **גרירה** (אטרקציה). נסקור להלן תופעות שונות של גרירה, בעיקר בלשון חז"ל. הדברים שכאן כוונתם לקבץ יחד פרטים שזכרו זעיר שם זעיר שם. המורים חובבי הלשון העברית וכן תלמידי הסמינרים, בעיקר אלה המתמחים בלשון, ימצאו בהם, כפי הנראה, גם חידוש.

ר' יונה אבן גיאנח (ריב"ג) הוא מן הראשונים העוסק בגרירה, וקורא לה, לתופעה, **זיווג המלות**. בהקדמתו ל**ספר הרקמה** הוא מתפלמס עם היוצאים נגד תופעות לשוניות שונות בלשון חז"ל. וז"ל (בספר הרקמה, מהד' וילנסקי, עמ' י"ט-כ'): "ויותר נפלא ומגונה מזה ממעשיהם ונגלה מסכלותם מה שהם תופשים עלינו... בהביאם עד מן המשנה, בעבור שהם מגיבים אותה במה שנמצא בה ממלות זרות, יוצאות חוץ להקשת הלשון... ואמרו עוד במה שאמרה המתניתא: 'מדיח ומליח' (חולין קי"ג, ע"א), שהוא טעות בשמוש וטעות בגזרה, והוא שמליח ראוי להיות מעניין: 'במלח תמלח' (ויקרא ב', יג), והמם ב'מלח תמלח' שרשיה, והיא במליח נוספת, מורה על הפועל הנלקח מן הפעל הכבד אשר על בנין הפעיל, והיה ראוי להיות: ממליח, על משקל: 'הנני ממטיר לכם לחם' (שמות ט"ז, ד), ואמרם 'מליח' על דמיון 'מדיח' אם כן טעות, כי 'מדיח' עלול העין מן: 'דיחו את העולה' (יחזקאל מ', לח), והמם בו נוספת, ומליח אצלם מעניין: 'במלח תמלח', וזה שני".

בתשובתו למבקרי צורותיה של לשון המשנה אומר ריב"ג (שם, עמ' כ"ג): "ואינם מדברים בדבר שלא כהקשת הנמצא במקרא, עד שהם מכוונים בו פנים אחרים, אבל אמרם 'מדיח ומליח' רצו השוות המלות וזווגם, כי ממנהג העבריים לעשות כן, כאמרם: 'את מוצאך ואת מובאך' (שמו"ב ג', כה), 'זמוצאיו ומובאיו' (יחזקאל מ"ג, יא), נהגו **מובא** – והוא עלול העין – מנהג **מוצא**, והוא עלול הפא, לזווג המלות, ועקר מובא – **מבוא**...".

בלשונונו: מבקרי לשון המשנה טענו כנגדה, שצורת מליח ראויה הייתה להיות מולח, שכן פועל זה במקרא נוטה בבניין קל ('במלח תמלח'), ואף אם נטייתו בבניין הפעיל, צריכים היינו לקבל ממליח. היינו מצפים אפוא למדיח ומולח' או למדיח וממליח', אך "מדיח וממליח" הוא "לא כהקשת הלשון". ריב"ג טען כנגדם, שהתופעה שצורה אחת משפיעה על חברתה, זיווג מלות, נמצאת כבר במקרא. מן השורש יצא נוצר השם **מוצא**, ומן השורש בוא השם **מבוא**. היינו מצפים אפוא ליאת מוצאך ואת מבואך'. הצורה "מובאך" (שמו"ב ג', כה), וכמוה "זמוצאיו" (יחזקאל מ"ג, יא), בהשפעת שכנתם נוצרה, זיווג מלות, גרירה.

המדקדק הראשון המדבר על זיווג המלות הוא ר' יהודה חיוגי (בספרו "אותיות הנוח"), ואף הוא (בערך בוא) מביא את שתי הדוגמאות מלשון המקרא שהזכרנו. בנוסף לשתי הדוגמאות שהבאנו, ידועות גרירות נוספות בלשון המקרא, ונוכיר כאן אחדות מהן:

א. יְמִינִי – הצורה השכיחה במקרא, יְמִינִי, בהצטרף אליה הצורן אֵי, המסמן את הייחוס למקום, הייתה צריכה להיות יְמִינִי, ואולם מוצאים במקרא "וּיָקָם אֶת הָעֵמּוּד הַיְמִינִי" (מל"א ז', כא). הצורה יְמִינִי (ונגזרת ממנה בנקבה יְמִינִית, הרבה פעמים במקרא), תחת יְמִינִי הצפויה, מוסברת כגריירה לְשִׁמְאֵלִי. ומעניינות הן שתי המובאות הבאות:

"ושכבת על צדך הימיני שנית" (יחזקאל, ד' ו).

"ויקרא שם הימיני יכין" (דבה"ב ג', יז).

"הימיני" שבשני פסוקים אלה היא צורת הכתיב, אך הקרי הוא "הימיני".

ב. פְּנֵה – השם הפרטי פְּנֵה מופיע שלוש פעמים במקרא, בפרק א' בשמואל א'. הדגש החזק בנו"ן מתמיה, שהרי שם זה הוא, כפי הנראה, צורת היחיד (הנקבית) של "פְּנֵינִים", המופיעה שש פעמים במקרא ואינה דגושה בדגש חזק. דיגוש הנו"ן ב"פְּנֵה" מוסבר כגריירה ל"חֲנָה" הסמוכה לה בכתוב: "ולו שתי נשים שם אחת חֲנָה ושם השנית פְּנֵה" (שמו"א א', ב).

ג. קול הקריה הוֹמָה – "וישמע יואב את קול השופר, ויאמר מדוע קול-הקריה הוֹמָה" (מלכים א' א', מא). ברור לכול, שע"פ חוקי ההתאם שבין נושא לנשוא הייתה צפויה ואין הצורה הוֹמָה, שכן נושאה הוא ש"ע ממין זכר, "קול". הצורה הנקבית, הוֹמָה נולדה כגריירה לצורה הנקבית שלידה, "הקריה".

גריירה מעין זו, במבנים תחביריים שונים, מצויה לרוב בלשון המקרא. כך, למשל, בצירוף "קשת גברים חתים" (שמו"א ב', ד) – תחת: קשת גבורים חֲתָה – הצורה "חתים" נגזרה בתר "גברים". וכן "נגע צרעת כי תהיה באדם" (ויקרא י"ג, ט) – תחת **יהיה**. ועל גרירות נוספות במבנים מעין אלה ראה, למשל, גוניוס (דקדוק) סעיף 146.

הגריירה צוברת תאוצה בלשון חז"ל, ובה יש לכך דוגמאות לרוב:

א. מאכלות אסורות – צורת היחיד "מאכל" היא בלשון זכר, וברור שהצירוף הצפוי היה: מאכלות אסורים. "אסורות" נגזר בתר "מאכלות". הגריירה בצירופי שמות בולטת יותר בצירופי סמיכות. כידוע, בצירוף סמיכות מְרַבֵּים את הנסמך, ולא את הסומך (חוט צמר – בריבוי: חוטי צמר וכו', וכך גם בלשון המקרא: איש אמת – בריבוי: אנשי אמת). בצירופים רבים בלשון חז"ל יבוא סימן הריבוי בנסמך ובסומך כאחד. הריבוי של "בית כנסת" אינו "בתי כנסת", אלא "בתי כנסיות", וכך אתה מוצא: בית-דין – בתי דינין, בית מדרש – בתי מדרשות ועוד (וראה דוגמאות רבות אצל מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, עמ' 96). אף תצורות אלה בגריירה יסודן. בדומה לאלה יש להסביר את הצורה "בית קודשי הקדשים". החלק שלפנים מן הפרוכת נקרא בלשון המקרא "קדש הקדשים", ובמשנה (ברכות פ"ד, מ"ה) מצינו: "יכוין את לבו כנגד בית קדש הקדשים". הנוסח בכ"י קאופמן כאן הוא: "בית קודשני" (המלה "בית" נוספה בין השיטין, והיו"ד שבמלה "קודשני" נמחקה ע"י העברת קולמוס). כ"י פארמה, לעומת זאת, גורס "בית קדשי הקדשים". נוסח זה, שהוא כנראה המקורי בלשון חז"ל, בגריירה יסודו (וראה: גבי"ע צרפתי, ערב פסחים, לשוננו מא, תשל"ז, עמ' 27).

ב. צִלְתָּה – כל בר-בירב יודע, ששם העצם צִלְתָּה, בתוספת כינוי הקניין לנסתרת, הוא צִלְתָּה. ו"צלתה" אשר בצירוף "ושחמתה מרובה מצלתה" (סוכה ב', ע"א) – כיצד נוצרה? אין זאת אלא שנגזרה בתר "חמתה".

ג. לא מדובשך ולא מעוקצך – שם העצם "דבש" נטייתו ברורה; בלשון המקרא אתה מוצא "אכלתי יערי עם דבשו" (שיר השירים ה', א). באופן דומה יש לגזור: דבשך, דבשך וכי'. מן הדין אפוא היה לומר: "לא מדבשך ולא מעוקצך". תנועת ו בדל"ת כיצד נוצרה? הצורה עוקצך היא שהשפיעה. וכך מצינו במדבר רבה כ': "לא מדובשך ולא מעוקצך".

ד. שארי דברים – במאמר מיוחד על הצירוף "ערב פסח" מוכיח גב"ע צרפתי (לשונו מא, תשל"ז, עמ' 21–28) שהצירוף הראשוני, ביחיד, הוא "ערב פסחים". הוכחתו מתבססת על שלושת כתבי היד החשובים של המשנה – קאופמן, לו ופארמה – הגורסים בראש הפרק העשירי במסכת פסחים: "ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך".

הוא מעמת את כל הצירופים: "ערב פסח", "ערב פסחים", "ערבי פסחים" שבמשנה (בשלושת כתבי היד ובדפוסים). אם "ערב פסחים" הוא הצירוף המקורי, אין להסביר את "ערב פסח" אלא כתוצאה של גרירה. צורת הריבוי "פסחים" הפכה לצורת יחיד בהשפעת צורת היחיד "ערב".

באותו מאמר מעלה גב"ע צרפתי את האפשרות, שהצירוף "תלמיד חכם" נוצר אף הוא כתוצאה מגרירה (וגזירה לאחור). בטקסטים הארץ-ישראלים הצירוף ת"ח הוא "תלמיד חכמים", כך לפי אבא בנדויד (לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז – תשל"א, עמ' 211). צורת הריבוי של "תלמיד חכמים" היא "תלמידי חכמים". ע"י גזירה לאחור מצורה זו (וגרירה) נתקבלה ביחיד הצורה הבבלית "תלמיד חכם". ואף גם זאת באותו מאמר: "בכתיבה הרבנית המאוחרת" (לשונו של צרפתי) הצירוף "שאר דברים" הפך ל"שאר דברים" (כתוצאה של גרירה). צרפתי מציין שם, כי בן-יהודה במילונו מביא דוגמות רק מפנקס ועד ארבע ארצות משנת שפ"ד (1624) ואילך. ע"פ עדות זו של עד מפי עד, הצירוף "שאר דברים" הוא מן המאה ה-17. ואולם בלשון הרבנית אנו מוצאים אותו כבר בשו"ת הרשב"א, כלומר: במאה ה-13. ומה שעולל ל"שאר דברים", אף ל"רוב פיוטיו" אירע. ראב"ע בביקורתו הנוקבת על הקליר (קהלת ה', יא) מביא את הצירוף "רובי פיוטיו". אף כאן גרירה. כיחס "שאר דברים" – "שאר דברים" כן היחס "רוב פיוטיו" – "רובי פיוטיו".

ה. ישורו, יצולו – חנוך ילון (מבוא לניקוד המשנה, עמ' 139) קורא לגרירה בשם זיווג מלים (ע"פ זיווג מלות של מדקדקי ימה"ב). ילון מביא שם את הצורות "ישורו" ו"יצולו":

"אין שורין דיו וסממנים אלא כדי שישורו מבעוד יום" (שבת פ"א, מ"ה).
"אין צולין בשר... אלא כדי שיצולו מבעוד יום" (שם פ"א, מ"י).

הוא מסביר את החולם שבצורות "ישורו" ו"יצולו" כגרירה בתר "שורין" ו"צולין" אשר בסמוך להן.

ו. משוער – "משורר ששוער ומשוער ששורר" (ערכין י"א, ע"ב).

"שאתה מן המשוררים ולא מן המשוערים" (שם, שם).

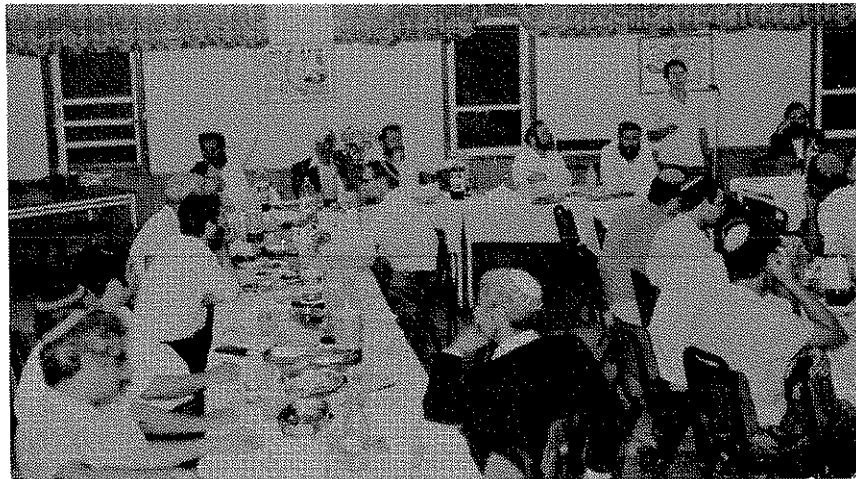
הצורה משוער קשה ביותר, וקשה להניח שהיא צורת פועל. על-כן מסבירה שלמה מורג (בניין פועל ובניין נתפעל, תרביץ כ"ו תשי"ז, עמ' 349–356) כגרירה לצורה משוער שלידה (שהיא על משקל פועל, פעל של ע"ו).

ז. הפעיל במקום קל – מנחם מורשת (הפעיל ללא הבדל מן הקל בלשון חז"ל, ספר בר-אילן י"ג, תשל"ו, עמ' 249–281) מסביר כגרידה צורות הפעיל אחדות הבאות במקום שצורות קל היו צפויות. להלן צורותיו:

- (1) "בשביל שתאיר ותדליק ... בשביל שתמתין ותדליק" (שבת ס"ז, ע"א) – "תדליק" במקום "תדלק". גרירה ל"שתאיר" ול"שתמתין".
- (2) "ותני כן הנהיגה המשיכה קרא לה..." (ירושלמי, כלאים ח', ב) – "המשיכה" במקום "משכה". – גרירה ל"הנהיגה".
- (3) "על ישראל אחד שמת כאן והספדתיו והקברתיו" (תוספתא יבמות י"ד, ז) – "והקברתיו" במקום "קברתיו" – גרירה ל"והספדתיו".
- (4) "והלא החזיר מפריס ומשסיע" (ספרא כ"ר ר"ג/14) – "ומשסיע" במקום "ושסע" – גרירה ל"מפריס".
- (5) "ואין מגביהין ואין מתרימין תרומה ומעשרות" (מכילתא דרשב"י י"ב, ט"ז) – "מתרימין" במקום "תורמין" – גרירה ל"מגביהין".

בנוסף לאלה הוא מביא דוגמות מסופקות אחדות הדומות לאלה שמנינו כאן. תופעה זו, שהצבענו על חלק מתקריותיה בלשון חז"ל, ממשיכה והולכת, ונמשכת בעברית החיה היום בפינו. כך, למשל, בצירוף "לא יאומן כי יסופר" מצפים היינו ל"לא יאמן כי יסופר", שהרי אין נטייה של השורש **אמן** בבניין פועל במקרא, ומצד שני: יש נטייה של שורש זה בבניין נפעל. הצורה "יסופר" גוררת עמה את שכנתה. הדודן נקרא היום בפינו **בן-דוד**, גם אם הוא בן-דודה, וגרירה הפוכה: הדודנית נקראת בת-דודה, גם כאשר היא בת-דוד. ליד "בת" (נקבה) – "דודה" (נקבה), ליד "בן" (זכר) – "דוד" (זכר). אף הדיגוש שב"סבא" ובי"אבא" (שהרי קב ואב הן צורות שאינן ממשקל דגוש) מוסבר כפרי גרירה, ל"אמא" (שכן אם שייך למשקל דגוש).

סקירה קצרה זו, על גרירות בל"ח, ובמקצת אף שלא בל"ח, יש בה להאיר קמעא את היקפה של התופעה, ונכללים בה רימוזים, להסבר תופעות אחדות בלשונו החיה (התקנית והתת-תקנית).

נציג התלמידים משמיע דברי הוקרה וברכה למורי הסמינר במסיבת סיום שנת הלימודים